

УДК 477.4«14/17»–058.232.6

Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.)

А.І. КАСЯН

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Авторське резюме

Проаналізовано деякі аспекти політико-правового статусу та повноважень волосних посадовців на Правобережжі пореформеного періоду. Вони визначалися низкою нормативно-правових документів, насамперед положеннями Великої реформи 1861 р. Доведено, що характерним для них було збереження й навіть посилення клановості, що в свою чергу суттєво модифікувало місцеві традиції, мінімізувало ефективність самоврядування як такого. Встановлено, що посадові особи волосної адміністрації здебільшого були виборними (за винятком волосних писарів). Проте між юридичним та фактичним станом речей існували серйозні відмінності. Вони були зумовлені як традиційними відносинами на селі, де панувало звичаєве право, усілякі задобрювання, так і недосконалістю новоприйнятого законодавства. Часто влада перебувала в руках місцевих кланів, на які вказують усі дослідники, включно з радянськими. Крім того, особливістю Правобережжя було те, що в підборі посадовців для волосного правління в цьому регіоні важливим лишався етнічний (національний) чинник. Роль поляків у формуванні місцевих органів, зокрема й волосних, залишалася значною. Усе це відгороджувало сільських людей від «своїх» волосних урядовців, бюрократизувало й формалізувало діяльність останніх.

Ключові слова: волость; волосне правління; бюрократія; статус; регіональність

The status and powers of township officials on the Right Bank (the second half of the nineteenth century)

A.I. KASSIAN

Bohdan Khmelnytsky national university of Cherkassy, Cherkassy, Ukraine

Abstract

The Great Reform of 1861 radically changed the administrative divisions of the traditional Ukrainian village. True, it had to influence on the regional peculiarities of the latter which formed historically. One of the innovations was the introduction of peasant (local) self-government, which spread at the village and volost level. As this problem was already highlighted in historical scholarship, the author focused on the anthropological aspect. Because there were considerable differences between the juridically determined norms of volost government and the real state of things. As a rule, Ukrainian, Belorussian and Russian historians did not pay attention to them, in particular because the theoretical basis from which they took guidance in the second half of the 19th and in the 20th centuries did not anticipate being deep in the problems of commonness. The author tried to remedy this deficit. He focused his research on the political and legal status and powers of the volost officials in «Polish» Right bank Ukraine in the post-reform period paying attention to their real introduction. That is the statements of the Great Reform of 1861 were the background, starting lit from which the author showed the real situation in the sphere of state government on the local level. He demonstrated that it was characteristic to preserve and even strengthen the clan system, which in turn significantly modified local traditions and minimized the effectiveness of self-government as such. To prove the difference between the juridical statements and the real situation, the author used the methodological principles of the Ukrainian researchers Yu. Prysiazhniuk, O. Mykhailiuk, A. Zaiarniuk and others. This gave the opportunity to use in scientific research the main characteristics of the traditional peasant way of life, the patriarch agrarian society proper. So, the rule of customary law was reflected in the character of introduction of new laws. It was proven that power was often in the hands of local clans. All researchers, including Soviet ones, stress this point. Besides, the peculiarity of Right bank Ukraine was that while choosing officials for volost government in this region the national factor remained important: the role of Poles in the formation of local organs, particularly volost officials, remained significant. Together with the problems of transformation into market relations this created a mental barrier between peasants and own/non-local volost officials.

Keywords: volost, volost government, bureaucracy, status, regionalism

Статус и полномочия волостных должностных лиц на Правобережье (вторая половина XIX в.)

А.И. КАСЯН

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, г. Черкассы, Украина

Авторское резюме

Проанализировано некоторые аспекты политико-правового статуса и полномочий волостных должностных лиц на Правобережье пореформенного периода. Они определялись рядом нормативно-правовых документов, прежде всего положениями Великой реформы 1861 г. Доведено, что характерным для них

© А.І. Касян, 2016

было сохранение и даже усиление клановости, что, в свою очередь, существенно модифицировало местные традиции, минимизировало эффективность самоуправления. Установлено, что должностные лица волостной администрации в основном были выборными (за исключением волостных писарей). Однако между юридическим и фактическим состоянием вещей существовали глубокие отличия. Они были обусловлены как традиционными отношениями на селе, где господствовало обычное право, разнообразные задабривания, так и несовершенством принятого законодательства. Часто власть пребывала в руках местных кланов, на которые указывают все исследователи, включительно с советскими. Кроме того, особенностью Правобережья было то, что в подборе должностных лиц для волостного правления в этом регионе важным оставался этнический (национальный) фактор. Роль поляков в формировании местных органов, в частности волостных, оставалась значительной. Все это ограждало сельских людей от «своих» волостных урядников, бюрократизировало и формализовало деятельность последних.

Ключевые слова: волость; волостное правление; бюрократия; статус; региональность

Постановка проблеми. Поняття «статус» з латині перекладається як «стан», «становище» й означає сукупність стабільних значень об'єкта чи суб'єкта якогось явища чи дії. Кажучи інакше, мова йде про його (їх) стан, позицію, ранг у будь-якій системі, структурі, ієрархії відносин. Коли науковці-гуманітарії беруться досліджувати проблеми статусу верств, прошарків, груп населення, особливо в руслі історичної ретроспективи, їхній інтерес найчастіше обмежений його – статусу – соціально-правовими аспектами. У пропонованій розвідці, де йдеться про волосних посадовців Правобережжя другої половини ХІХ ст., ключовий аспект зроблено на юридично-закріпленому становищі цього розряду місцевих чиновників передусім у контексті їхніх практичних прав і повноважень.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика волосного (селянського) самоврядування Правобережжя (ширше – Наддніпрянської України) неодноразово потрапляла в поле зору істориків, етнографів та правознавців. В історіографії періоду, що його досліджуємо, варто виокремити розвідки О. Афанасьєва-Чужбинського, О. Кістяківського, А. Билімовича, С. Рудницького, П. Чубинського, Б. Грінченка, також численні матеріали польових (етнографічних) досліджень, які були опубліковані у збірниках та періодичних виданнях. Історична наука радянської доби найповніше представлена тут дослідженнями А. Бондаревського. Сучасну історіографію репрезентують праці французького історика Д. Бовуа, доробок українських дослідників Я. Дашкевича, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, О. Герасименко, Г. Журбелюк та ін., а ще низки російських фахівців, які, коли аналізують проблему волосного правління в пореформеній Росії, полюбують «мандрувати» українськими територіями. Характерною ознакою абсолютної більшості цих праць є відсутність антропологічного підходу до аналізу проблеми, що нерідко зводить стиль її трактування до суто юридичних положень, встановлених Великою реформою 1861 року.

Метою дослідження є намір з'ясувати реальні статус та повноваження волосних посадовців, зробивши наголос на тих чин-

никах, які зумовлювали природу їхніх відмінностей із нормативно-визначеними.

Виклад основного матеріалу. Повноваження, права та привілеї виборних посадових осіб волосного правління на Правобережжя після 1861 р. були встановлені Загальним положенням про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності (ст. 123–124). Згідно з вимогами ст. 119 цього положення, обрана на посаду особа не могла від неї відмовитися. За виключенням кількох передбачених випадків, зокрема, якщо вік кандидата перевищував 60 років або він уже відслужив один термін. А ще у випадку важкого захворювання. Волосні урядовці, які перебували на службі за вибором, під час виконання обов'язків звільнялися від будь-яких натуральних повинностей. Щодо призначення їм платні чи інших винагород, то це щоразу мали безпосередньо «вирішувати громади» [1, с. 480]. Юридично (формально) значимі стосовно місцевих посадовців були повноваження волосних структур. Так, «звільнити обраного на посаду (урядника) міг місцевий волосний сход», якщо знаходив для цього переконливі підстави [2, с. 56]. Проте на практиці, тобто фактично такі інциденти траплялися рідко. Справа в тому, що переваги, які отримували посадовці, зазвичай мало турбували селян, тобто їхніх пересічних односельців. Аналіз архівних джерел, які відбивають настрої в пореформеному селі Правобережжя, свідчить, що на обов'язки сільських та волосних посадовців, починаючи з сільських старост, селяни дивилися як на службу, що «не давала ніякої поваги та прибутку» [3, с. 32]. Аналогічне ставлення спостерігалось до всіх волосних посад. І лише службовий статус волосного старшини («першого начальника волості») вважався більш привабливим.

Отже, посадові особи волосної адміністрації здебільшого були виборними (за винятком волосних писарів, хоча за певних обставин їх також могли обирати). Терміни й черговість процедури обрання встановлювали створені, згідно з реформою 1861 р., інституції – губерньські в селянських справах присутствія (волосних писарів призначали за винаєм або це безпосередньо робили мирові посередники, волосні правління, волосні сходи за рекоменда-

цією тих же мирових посередників). Волосних старшин, якщо вони не справлялися зі своїми обов'язками, звільняли в порядку, визначеному ст. 122 Загального положення про селян, волосних же писарів - згідно з розпорядженням мирових посередників (інститут мирових посередників спеціально був створений для проведення реформи на місцях) [4, с. 89-90].

Грунтовне дослідження особливостей ставлення українських селян Правобережжя до виборних посад місцевого самоврядування другої половини XIX ст. запропонував Ю. Присяжнюк. На основі опрацювання десятків спогадів та вражень сільських людей (зокрема місцевих священиків Волині), він дійшов висновку, що «погляд на обов'язки старост, десяцьких, волосних старшин був традиційним - як на службу, що не приносить ніякої поваги і прибутку». До виборних посад з малими окладами, також до виконання управлінських повноважень ставлення було як до своєрідних натуральних повинностей і (за окремими винятками) селяни свідомо їх уникали. Клопоталися переважно тим, що тимчасовий відрив від своїх господарств, надто в літню пору, «завдавав відчутних збитків» [5, с. 328].

Майже повсюдно в людей зберігалися установлені погляди, мовляв, вони «відбувають свою службу, як обов'язок, який ніхто з домогосподарів оминути не може» [4, с. 18]. Тобто тенденція свідомо уникати посад у місцевому самоврядуванні була притаманна селянам усього регіону. Якщо врахувати наявність у Загальному положенні про селян норм згаданої ст. 119, то можна припустити, що така практика була поширена на більшості європейської території всієї імперії.

Особливістю дослідження заявленої проблеми є та обставина, що точної статистики (а їй історики звикли довіряти найбільше) немає. Однак навіть окремі дані дають підстави відтворити більш-менш точну картину подій. Так, наприкінці XIX ст. у Київській губернії всі особи волосного правління були обрані на службу волосними сходами, про що місцеві писарі внесли відповідні записи в приговори. При цьому було помічено й зафіксовано численні невідповідності та порушення. У багатьох волостях не дотримувалися черговості виборів. В окремих випадках місцеві старшини своєчасно не складали присягу, що можна вважати незначним відступом від вимог законодавства. Посадовці, які виконували обов'язки тривалий час, скажімо більше десяти років, були виключенням, що зайвий раз підтверджує думку про небажання успішних домогосподарів обіймати посади в структурах самоврядування.

Органом, який вирішував загальні питання управління волості, був сход виборних. У межах своєї компетенції він «мав усю силу, без права апеляції» [6, арк. 45 зв.]. Варто відзначити, що найчастіше конкретні питання вирі-

шували безпосередньо волосні старшини, волосні писарі, сільські старости чи соцькі. А якщо ці особи ще були й заможними людьми, що траплялося не так уже й рідко, то їхні рішення завжди «брали верх». У джерелах того часу знаходимо такі свідчення: «Поняття про владу громади перебільшене. Для громади й закони не авторитет..., що захоче, те й зробить. Проте поняття про право, законність, спільності інтересів слабко розвинене в селян. За виключенням небагатьох, які вважають себе важливими громадськими діячами, люди на сход збираються без бажання, хіба що тоді, коли передбачають могоричі. За соціально-правовим побутом селяни керуються патріархальними початками з деякими видозмінами під впливом новітніх течій... судових установ...» [6, с. 46].

Під час виборів значний, а часто-густо й вирішальний вплив на результат мали так звані «крикуни» [7, арк. 5-6 зв.]. Вони підтримували посадовців, здійснюючи морально-психологічний тиск на громаду, зрозуміло, розраховуючи на певну від того користь. Вони підтримували тих кандидатів на посади, які задобряли громаду. Саме тому «і вибори, і рішення сходу приймалися здебільшого в інтересах заможних селян» [8, с. 13].

У деяких волостях влада перебувала в руках сільських кланів, про яких докладно писав радянський історик А. Бондаревський. Він зазначав, що волосні старшини, які заручалися підтримкою впливових домогосподарів, вміло користувалися своїм службовим становищем, «з вигодою перерозподіляли земельні ділянки» [9, с. 56]. Дослідник наводив приклад діяльності старшини Крутянської волості Балтського повіту, який роздавав ґрунти «куркулям або своїм родичам» [9, с. 56-57]. І хоча класовий принцип аналізу цих процесів, якого дотримувався Бондаревський, дає дещо викривлену картину тих подій, у цілому можна погодитися з його міркуваннями щодо формування сільських/волосних кланів, які лобювали свої інтереси через органи самоврядування, збільшували власні земельні наділи, нерідко роблячи це за рахунок менш успішних, зубожілих односельців.

У джерелах періоду, що його досліджуємо, вряди-годи натрапляємо на випадки, коли волосні старшини різними маніпуляціями проводили своїх друзів, приятелів, родичів на виборні посади, зокрема й до волосних сходів. Тим самим створювали механізм забезпечення собі обрання на наступне трьохріччя, а виборні, у свою чергу, отримували всілякі привілеї.

Особливістю Правобережжя було те, що місцеві дідичі (здебільшого польської національності), як і мирові посередники, користуючись індиферентним ставленням селян до громадсько-політичного життя, подекуди намагалися поставити на посаду волосних старшин своїх людей (переважно дворових), на яких за-

звичай усі дивилися як на «панських». Відтак з'являлися підстави для невдоволення. У таких випадках частішали заворушення, випадки непокори місцевій владі, тим же волосним старшинам. Але ця тенденція виявилася нетривалою, бо після придушення Січневого польського повстання 1863-1864 рр. «панський гонор суттєво притишився» [5, с. 302].

І все ж, у підборі посадовців для волосного правління важливим лишився етнічний (національний) чинник. Роль поляків у формуванні місцевих органів регіону, зокрема й волосних, і надалі була визначальною. Це означало, що повноваження та ротація волосних посадовців дуже залежали від дідичів-поляків, їхнього впливу на повсякденний перебіг подій, що на практиці спричиняло суттєву корекцію положень реформи на користь традиційних місцевих порядків. Доречно зазначити, що поширений тоді вислів «немає й мови про українське питання» можна вважати своєрідним лейтмотивом усіх розмов і суджень польської шляхти про місцевий селянський загаль, «тутешніх» як таких.

Положення Великої реформи 1861 р. застали українських селян Правобережжя ніби зненацька. Справа в тому, що в нових історичних обставинах відносно швидко втрачати свою універсальну роль життєвий «принцип робити так, як робили діди-прадіди». У зв'язку з нововведеннями в сільських людей з'являлася низка додаткових проблем, відповіді на які, міркуючи й діючи традиційно, знайти було важко. Іншими словами, опертися на попередній досвід не вдавалося через його відсутність. По-своєму сприяла цьому й загальна малограмотність села. Як зазначатиме згодом Орест Левицький, на Правобережжі народ був доведений до крайнього ступеня затурканості та духовного зубожіння, в нього «не було ніякої інтелігенції», якщо не рахувати такими «сільське духовенство, також неосвічене й убоге та залежне від поміщиків» [10, с. 12]. Тобто середовище, в якому виростили майбутні управлінці, зокрема волосного рівня, аж ніяк не сприяло появі нових кадрів, якісному поліпшенню місцевого самоврядування.

Пропонуючи аналіз статусу та повноважень волосного правління Правобережжя, особливостей діяльності селян-активістів, котрі потрапляли й тривалий час перебували на посадах волосних структур, варто вказати на чітко помітну історичну схожість, яка була притаманна всьому тогочасному місцевому (селянському) самоврядуванню імперії. Адже справді, в багатьох-багатьох значеннях ситуація на Правобережжі була схожою з тією, яка мала місце в губерніях Західної Білорусі (насамперед стосовно їхнього правового статусу), українського Лівобережжя, Півдня та Слобожанщини (етнокультурна подібність). Тому для

її поглибленої характеристики доречно звернути увагу на, по-перше, помітну домінацію традиційно-звичаєвих способів комунікації над юридично-правовими; по-друге, певну бюрократичну корпоративність, яка на свій лад протиставляла волосних та сільських урядників як селянському середовищу, так і державним чиновникам, починаючи з повітового рівня. Саме тому, коли, траплялося, селяни починали скаржитися на діяльність сільських старост повітовому та губернському начальству, їм рідко коли вдавалося отримати позитивну для себе відповідь.

Частіше чиновництво різних рівнів знаходило можливість до порозуміння і здебільшого просто ігнорувало адресовані на його адресу звернення. До скарг, відповіді на які «топилися» в бюрократичній тяганині волосного правління, нерідко належали життєво-важливі звернення, що стосувалися грубого порушення процедури скликання та проведення сільських сходів, випадків схиляння селян до різних протиправних дій несправедливого, а то й злочинного переділу ґрунтів, неправильних і свавільних витрат громадських коштів.

У свою чергу, губернські та повітові в селянських справах присутствія, замість того, щоб доручати волосному правлінню в особі волосного старшини та волосного писаря перевірити ситуацію на місцях, карати винних, обмежувалися формальними відписками.

А бувало, що підозрюваний у свавіллі волосний старшина перебував під протекцією ще більш корумпованого за нього волосного писаря й вони разом, «за чаркою», формулювали письмове пояснення, відписку повітовому начальству. Особливістю правобережних губерній був також тісний зв'язок волосних писарів із мировими посередниками, від яких вони були дуже залежними. Адже після повстання 1863–1864 рр. на посади писарів найчастіше почали призначати осіб, які пройшли цензуру місцевих мирових посередників.

Висновки. Узагальнюючи все викладене, відзначимо, що більшість посадовців волосного правління були виборними, крім волосних писарів, які могли як обиратися, так і призначатися. Відповідно до чинних законоположень, волосних старшин обирали кожні три роки, проте інколи цієї норми не дотримувалися. Вибори проходили формально – їхній результат частенько залежав від активності сільських «крикунів» та задовбрювання виборних, учасників волосного сходу могоричами.

У статусі та повноваженнях волосних посадовців Правобережжя, у порівнянні з сусідніми, історично подібними білоруськими та українськими губерніями, існували певні відмінності. Якщо, приміром, білоруські селяни бодай якось прагнули зайняти посади у волоснях, вважаючи, що в такий спосіб вони під-

німаються в суспільно-політичній ієрархії, сільські мешканці Південно-Західного краю зазвичай сторонилися цих посад, передусім через переконання на ментально-узвичаєному рівні сприйняття, що така громадська діяльність мало чим корисна, до того ж перешкоджає веденню господарства. Відмінності простежувалися і в порядках, поширених у

південних українських губерніях. Серед них далеко не останнє значення мали самі обставини, в яких існували й еволюціонували статус та повноваження волосних урядовців обох регіонів: наявність (чи відсутність) потужного польського впливу, незрівнянно більша (менша) залежність від кріпосної спадщини, етнічна й релігійна строкатість населення та інше.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XXXVI, отд. первое. 1861. – С.Пб., 1863. Высочайше утвержденное Положение (18 ноября). – Об освобождении должностных лиц общественного крестьянского управления от исправления издельной повинности в пользу помещика.
2. Крестьянская реформа в России 1861 года / Сб. закон. актов. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1954. – 318 с.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 25. – 32 арк.
4. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 196. – 214 арк.
5. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
6. ЦДІАУК. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 240. – 104 арк.
7. ЦДІАУК. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 90. – 24 арк.
8. ЦДІАУК. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 120. – 15 арк.
9. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / Аркадій Васильович Бондаревський. – К. : Наук. думка, 1961. – 220 с.
10. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Орест Левицкий. – К. : Изд-во журнала «Киев. старина», 1906. – 46 с.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2016

REFERENCES:

1. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (further – PSZ) [Complete collection of laws of the Russian empire]. Sobr. 2-e : In 55 vol. Vol. XXXVI, otd. pervoye 1861. S.Pb., 1863 (in Russian).
2. Krestyanskaya reforma v Rossii 1861 goda [Peasant reform in Russia of 1861]. 1954. GOSURIZDAT. Moscow (in Russian).
3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev]. F. 2205. Op. 1. Spr. 25. 32 p. (in Russian).
4. Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev. – F. 442. – Op. 616. – Spr. 196. – 214 ark. (in Russian).
5. Prysiazhniuk, Yu., 2007. Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy : sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian peasantry in Dnieper Ukraine : sociomental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century]. Vertykal, Cherkassy (in Russian).
6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev. F. 2205. Op. 1. Spr. 240. 104 p. (in Russian).
7. Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev. F. 2205. Op. 1. Spr. 90. 24 p. (in Russian).
8. Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev. F. 2205. Op. 1. Spr. 120. 15 p. (in Russian).
9. Bondarevskiy, A.V., 1961. Volosne upravlinnia ta stanovyshche selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku [Vost government and condition of peasants in Ukraine after the reform of 1861]. Nauk. dumka, Kyiv (in Russian).

Касян Андрій Іванович - аспірант

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Адреса: 18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81

E-mail: kasyan_andriy@ukr.net

Kassian Andrii I. – postgraduate

Bohdan Khmelnytsky national university of Cherkassy

Address: 81, Shevchenko boulevard, Cherkassy, 18000, Ukraine

Касян Андрей Иванович - аспирант

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого

Адрес: 18000, Черкассы, бульвар Шевченка, 81